

Valentine Severyniuk
Classic Private University (Zaporizhja, Ukraine)
Severyniuk@ukr.net

**Росія: від «брата» до загарбника
(ретроспекція агресивності)**
*Russia: from “Brother” to Conqueror
(Aggression in Retrospection)*

Анотація:

Розглянуто деякі передумови теперішнього конфліктного стану російсько-українських відносин, що спричинений, на думку автора, також історичними прецедентами політичної та морально-психологічної агресивності з боку офіційної Москви. Проаналізовано місце в політиці Росії щодо України офіційної ідеології «Москва – третій Рим», концепцій: «собираніє русских земель», «єдиний русский мир». Наведено факти дискредитації російською владою українських політиків, зневаження історико-культурних, ментальних відмінностей між «великоросами» та «малоросами», штучної асиміляції українського населення у XVII – XIX століттях.

Ключові слова: Україна, Росія, народ, братерство, імперія, агресія

Summary:

In this article the author discusses some preconditions of present military conflict between Russia and Ukraine getting to the conclusion that this situation has been caused by historical precedents of political, moral and psychological aggression of the Russian government. The author analyses the place of the official Russian ideology «Moscow is the third Rome» in relation to Ukraine, as well as concepts like «Russian lands gathering», «single Russian world». What is also being mentioned is the disrespect of historical, cultural and mental differences between «Great Russian» and «Little Russian» and artificial assimilation of the Ukrainian people in 16th-19th centuries.

Keywords: Ukraine, Russia, people, brotherhood, empire, aggression

1. Велич імперії – сила традиції

В Україні є прислів'я: «Сусід – то найближчий родич». Мудрість цих слів по-особливому розкривається тоді, коли виходиш за межі їхнього первісного, побутового, значення. Коли думаєш не про двох чи кількох сусідів-господарів, що межують своїми обійстями, а про сусідні народи й країни. Бо якщо два-три господарі й пересваряться з якихось особистих причин, то аж надто великої біди з того не станеться. А на будь-який крайній випадок – світ широкий – можна й місце проживання поміняти та на кращих сусідів натрапити. Зовсім інакша ситуація – із сучасними народами й державами: вони не мають змоги вибрати географію свого розташування. Світ надто ущільнився, став замалим для великих міграційних зрушень.

Лише за останніх сто років світ бачив дві планетарні війни – вони ціною десятків мільйонів людських життів та небаченими руйнаціями матеріальних і моральних цінностей підтвердили незаперечну для теперішніх демократичних цивілізацій істину: неможливість у збройний спосіб змінювати державні кордони. Навіть якщо переможець відчуватиме задоволення від здобутого силою територіального «трофею», то воно не буде тривким, позаяк невдоволеність іншої сторони постійно будитиме у неї відчуття образи й несправедливості та прагнення повернути своє. А звідси – недовіра, тривожність, небезпека, нові криваві конфлікти... Домовленості, за якими сьогодні співіснують країни Європейського Союзу, переконують, що замість зміни кордонів значно кращим рішенням є зміна ставлення до них: існування міждержавних кордонів не повинне лякати сусідні народи ймовірними загрозами з боку один одного, а має нагадувати людям про уміння об'єднуватися, досягати компромісу, забезпечувати умови для упорядкованого обміну гуманітарними, фінансово-економічними, інтелектуальними, трудовими, сервісними ресурсами.

Хто міг передбачити, що в XXI столітті Україна стане об'єктом воєнної агресії з боку Росії? У таку можливість настільки не хотілося вірити, що розум відмовлявся сприймати логічні аргументи на користь такого припущення. Бо теперішня Європа – це не конгломерат державно-політичних утворень та союзів Середньовічної епохи, коли на руїнах колишньої Римської імперії упродовж століть відбувався закономірний процес воєнно-політичного розподілу територій та формування національних держав, і війни сприймалися як чи не єдино можливий спосіб їх становлення та збереження суверенітету.

Антична культура стала джерелом неперевершеної одухотвореності мистецтва епохи Ренесансу. Антична імперія залишила у спадок майбутнім політикам амбіцію величної Цезарської влади. На її спокуси піддалося не одне покоління завойовників і диктаторів, «дуче» і «фюрерів» у різних регіонах планети і у різних політичних системах. Коли у 962 р. німецький король Оттон I завоював Італію, то проголосив себе Імператором Римської імперії (пізніша назва – Священна Римська імперія німецької нації), яка проіснувала до початку XIX ст. Її правителі іменувалися «кайзерами» (так само і в 1871–1918 рр.) – від латинського Caesar – Цезар.

Для деяких політиків цезаризм не втратив своєї привабливості й сьогодні. Його рецидиви, як правило, не бувають випадковими. За «нащадками цезаризму» завжди тягнеться довгий слід. Без такого «історичного сліду» диктатори існувати не можуть. Адже у своїх власних очах та у сприйнятті їхніх лакеїв і обдурених ними народів вони – не люди, а «явища».

«Явищами-месіями» в новітній історії Європи вважали себе Беніто Муссоліні та Адольф Гітлер. Перший проголосив метою італійських фашистів «відродження величі італійської нації та Римської імперії», другий звів у ранг суспільних і державних цінностей «нордичну арійську расу» та геноцид інших «нечистих рас і народів». Подібні тези активно намагалася обґрунтувати гітлерівська «наука про раси» – «расологія». У 1934 р. радник Пруського міністерства науки, мистецтва і народної освіти Р. Бенце у своїй статті «Раса і школа» писав (тут і далі цитати з російськомовних видань наведено в українському перекладі, за винятком цитування документів. – В.С.): «...цілком зрозуміло, що представники чужорідних рас – орієнтальної, передньоазійської, африканської та монголоїдної – можуть завдати життю нашого народу тільки шкоду. ...Усе виглядає зовсім не так, начебто нам, варварським народам Півночі, світло вищої людськості прийшло з нібито більш близького до Бога культурного Сходу, що західна культура прийшла зі Сходу через Грецію і Рим...»¹. Тим не менше маніакальним прагнення Гітлера було бажання відшукати на Тибеті «країну особливих знань – міфічну Шамбалу» й «атрибути Христової сили» – «священну чаша Грааля» і «спис Лонгіна». Охоронні загони націонал-фашистської партії Німеччини – есесівці (нім. Schutz Staffeln) – створювалися за прикладом середньовічних рицарських орденів з відповідною атрибутикою та кодексом поведінки.

¹ *Філософія вождизма: хрестоматія по вождеведению* под ред. В.Б. Авдеева. Перев. с нем. А.М. Иванова, Москва, 2006, s. 186, 190.

2. Ідейно-історичні витоки російського імперіалізму та його сучасні натхненники

Офіційно Росія (Московське царство) стала імперією у 1721 р. На той час закінчилася російсько-шведська війна, що тривала 21 рік. За мирною угодою, укладеною у м. Ніштадт (Фінляндія), Москва отримувала у «незаперечне вічне володіння і власність» Прибалтійські території – Ліфляндію, Естляндію, Інгерманляндію та частину Карелії з Выборгом, а Швеції повертала Фінляндію. У жовтні 1721 р. від Сенату (утворений у 1711 р. замість Боярської думи) та Святійшого Синоду (утворений у 1721 р. замість патріаршого правління) цареві Петру I було «піднесено» титул «Пётр Великий, отец Отечества и Император Всероссийский». Новий титул (та ще й на «західний» манер) – «імператор-монарх» – потребував пояснення та додаткового ідеологічного обґрунтування. Освічених знавців цієї справи серед власне російської придворної знаті було небагато. Тому одним з головних ідеологів московського абсолютизму – самодержавства, яке прагнуло уподібнитися до «римських імператорів», став українець за походженням («малорос»), колишній ректор Києво-Могилянської академії, а згодом архієпископ Псковський, віце-президент Синоду – Феофан Прокопович. Йому, зокрема, належить авторство книги «Правда волі монаршої» (1722) та «Духовного регламенту» (1721), у якому зазначалося: «Его величество есть самовластный монарх, который никому на свете о своих делах ответа дать не должен... Монархов власть есть самодержавная, которым повиноваться сам Бог повелевает»².

Ф. Прокопович не був першим, хто намагався встановити ідейні «паралелі» між російською та давньоримською історією. Уже в першій третині XVI ст. почала формуватися офіційна політико-ідеологічна доктрина правителів Великого Московського князівства, потім – царства і Російської імперії «Москва – третій Рим» (Рим – Константинополь – Москва). Монах Філофей у посланні до великого князя Московського Василя III наголошував, що Росія має досягти світової слави, яка колись належала Риму та Константинополю (Візантії). «Блюди и внемли, – писав він, – ...яко два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти»³.

Така настанова у контексті реальної історії Московського царства «створювала» для його володарів «політичне право» і навіть «моральний

² *История СССР. Ч. I. С древнейших времен до 1861 г. Под ред. П.И. Кабанова и В.В. Мавродина, Москва 1974, s. 337–338.*

³ *Idem, s. 194.*

обов'язок» виступати провідною політично-державною силою усієї Східної Європи, православного світу в цілому, спекулюючи тим, що на східноєвропейські терени «грецьке християнство» поширилося наприкінці Х ст. за часів великого київського князя Володимира, і хто ж як не Москва, яку заснували та розбудували нащадки київських князів, має бути «спадкоємицею Київської Русі»?

Син Василя III – Іван IV (Грозний) у 1547 р. першим в російській історії прийняв титул «цар» і вінчався на царство врочистим церковним обрядом. Його бажання перетворитися з князя Московського на царя, поза всяким сумнівом, було натхненне прикладами правителів («помазанників божих») з давньоєврейської, римської, візантійської історії, яку він дуже добре знав. За визначенням одного з найбільших російських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Василя Ключевського, «у цих образах він, як у дзеркалі, старався розгледіти самого себе, свою власну царствену фігуру, вловити в них відображення свого блиску чи перенести на себе відблиск їхнього світла та величі... Він сам для себе став святиною і в помислах своїх створив ціле богослов'я політичного обожнювання самого себе у вигляді вченої теорії своєї царської влади». У полемічній переписці зі своїм політичним опонентом князем Андрієм Курбським Іван IV наголошував: «Несть власти, аще не от бога. Всяка душа властем предержашим да повинуется»⁴.

Саме з таких намагань Гая Юлія Цезаря у I ст. до н.е. – уподібнити себе богам і древнім царям почала утверджувати свою винятковість імператорська влада в Римі. При Цезарі необмежене «я» стало наріжним каменем державної політики. «Республіка – ніщо, пусте ім'я без тіла і обличчя», – заявляв він. Римський історик Светоній Транквілл так описував анатомію імператорського самовладдя Цезаря: «Мало того, що він приймав почесні понад усяку міру: незмінне консульство, довічну диктатуру, турботу про моральність, потім ім'я імператора, прізвисько батька вітчизни, статую серед царських статуй, підвищене місце в театрі, – він навіть допустив на свою честь постановлення, які переважають людську межу: золоте крісло в сенаті і суді, священну колісницю та ноші під час циркових процесій, храми, жертovníки, статуї поряд з богами, місце за частуванням для богів...»⁵.

Ідеологію «Москва – третій Рим», яку започаткував його батько Василь III, Іван IV (Грозний) практично реалізував у своєму титулі: згідно

⁴ В. О. Ключевский, *Исторические портреты. Деятели исторической мысли*, Москва 1990, s. 103–104.

⁵ Г. Т. Светоний, *Жизнь двенадцати цезарей. Перев. с лат. М.Л. Гаспарова*, Москва 1988, s. 43–44.

з зазначеною формулою відбулася трансформація назви верховної влади правителів Москви: від лат. Caesar – до грец. каїсар (кесар), далі – цїсарь – цьсарь – царь⁶.

Московських правителів ніколи не покидало бажання «зібрати» під своєю владою землі Давньої Русі. При цьому їх не зупиняло те, скільки століть пройшло з давньоруської доби, яку власну історію за цей час прожило і переживало місцеве населення, якою мовою розмовляло, чим і якою мірою відрізнялося від «московитів». Для них ніби не існувало величезних історичних відстаней. На жаль, не існує й сьогодні...

Як тільки у XIV ст. ослабла влада монголів над Руссю, Московське князівство почало посилюватися. Основи могутності Москви були закладені при князі Івані I, прозаному «Калитою» («грошовим мішком»). Шляхом завоювання та підкупу Калита поширив свою владу на багато тодішніх міст Північно-Східної Русі – Володимир, Псков, Новгород, Ростов, Углич, Галич (у теперішній Костромській області Росії). В. Ключевський писав, що після смерті Калити «Русь довго згадувала його князювання... і любила прикрашати пам'ять цього князя вдячною легендою»⁷.

І дійсно, легенди про першого «збирача руських земель», мабуть, не умруть ніколи. Вони століттями слугували засобом підкріплення домагань Москви до земель, які колись становили територіальну основу Київської Русі. Наприклад, під час Першої світової війни, коли російські війська вели бої в Галичині проти австро-угорських військ, головнокомандувач російською армією великий князь Микола Романов (дядько царя Миколи II) 14 серпня 1914 р. виступив із зверненням «К русскому народу Австрии», у якому висловлював побажання, щоб бог допоміг імператору Миколі II «завершити справу великого князя Івана Калити», щоб більше не було «подъяремной Руси», щоб на землях Східної Галичини було піднесено прапор «единой, великой и нераздельной России»⁸.

Минають століття, але залишається жити вірус великодержавної психології та політики російської влади й тих, хто послуговується її «милостями». Сьогодні це – психологія і риторика відвертого агресора. Про це свідчать численні інтернет-джерела російського походження. Чого тільки варті висловлювання Володимир Жириновського після анексії Росією Криму. Найвідоміший «ліберал-демократ» Росії пропонує зміни-

⁶ «Царями» офіційно називали також монархів у Болгарії та в Сербії.

⁷ В. О. Ключевский, *Исторические портреты. Деятели исторической мысли...*, s. 66.

⁸ В. В. Верстюк та ін., *Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник*, Київ 1995, s. 204–205.

ти назву Російської держави, маючи на увазі її імперське минуле, а президенту Володимиру Путіну – прийняти титул «цар»: «...ну, если не хотите “царь”, то пусть будет “верховный правитель”». Ці й подібні «лінгвістичні вправи» залишилися би непомітними вкрапленнями в широкому потоці агресивної риторики Кремля, якби вони не відлунювали пострілами з російських танків і «Смерчів» на території суверенної Української держави. Також відверто експансіоністський підтекст звучить у заявах патріарха Московської православної церкви Кирила (Гундяєва) на адресу В. Путіна, якому, очевидно, не дають покою давні лаври легендарного Калити і який не приховує своїх загарбницьких планів щодо України: «Вы исправили кривизну нашей отечественной истории... Когда я говорю «Отечество», я имею в виду всю историческую Русь...».

Суголося державної і церковної риторики – давня традиція великодержавної Росії. Попри те, що відносини між царями та патріархами в російській історії склалися іноді досить драматично⁹, церква завжди залишалася надійним «патроном» в ідеологічній «обоймі» московської влади (звісно, за винятком її радянського періоду). Найчіткіше концепцію такого єднання сформулював майже двісті років тому натхненник реакційного режиму царя Миколи I, президент Академії наук та міністр народної освіти Росії у 30–50-х рр. XIX ст. Сергій Уваров. Він став одним із засновників так званої «теорії офіційної народності», яка ґрунтувалася на соціально-політичній тріаді: «православ'я, самодержавство, народність». Її прибічники наполягали на відданості російського народу цареві, єднання царя з народом, особливого шляху розвитку Росії на відміну від «гнилого Заходу». Чи не щось подібне бачимо в теперішній Росії? Історія ходить по колу...

3. Українсько-московський союз: конфлікт державно-політичних форм – республіканської та монархічної

Слабкі політики схожі на блазнів, а авторитарні перетворюються на циніків. В. Путін, навіть під тиском незаперечних фактів, що вказують

⁹ Тут можна пригадати намагання патріарха Никона в середині XVII ст. затьмарити своєю владою царську владу, фактично підмінити царя, що (і це не дивно) було безуспішним. У подальшому відбулося повне підпорядкування духовної влади світській. У 1700 р., після смерті патріарха Адріана, Петро I заборонив вибори нового патріарха. З 1721 р. і аж до січня 1918 р. функції церковного управління (замість патріаршого) здійснював «Святейший правительствующий Синод» – як один із державних органів, куди входили призначені царем представники духовенства, підконтрольні обер-прокурору Синоду.

на військово-політичну підтримку Москвою терористично-сепаратистських формувань в українському Донбасі, з удаваним пафосом продовжує заявляти про «этническую, религиозную, духовную, историческую общность» між росіянами та українцями та сентиментально «співчуває» «трагедии на Юго-востоке, несмотря на которую украинский народ остается для нас самым близким, братским народом». На таке лицемірство найкраще відповідає ще одне українське прислів'я: «Гарно колише, та сон не бере».

Уперше за історію українсько-московських відносин Україна (тоді ще дуже молода Гетьманська держава) зіткнулася з російським умінням «заколисувати» пильність «братнього народу» у 1654 р. під час укладання військово-політичного союзу між Гетьманщиною та Російським царством. Знаменита козацька рада у Переяславі в січні 1654 р. з піднесенням та вигуками «Навіки разом!»¹⁰ зустріла рішення Земського Собору в Москві «прийняти Військо Запорозьке з усіма містами і землями під високу государеву руку». До такого ентузіазму призвів найголовніший аргумент – спільність православного вірування, що для українців на той час мало надзвичайно важливе значення. Однак уже в ході Переяславської ради виявилось глибоке непорозуміння між обома сторонами: Військо Запорозьке на вірність цареві присягнуло, а московське посольство від імені царя присягати у «дружбі» відмовилося. Глава посольства – «ближній боярин царя» Василь Бутурлін – запевнив козаків, що оскільки цар – самодержець, то його слово – непорушне: він обіцяє не тільки не посягати на давні права Війська Запорозького, але й розширити їх.

Сутність «непорозуміння» в Переяславі 1654 р. точно й образно визначив Карл Маркс у своїй праці «Конспект книги Бакуніна “Державність і анархія”» (1874–1875 рр.). При цьому він зауважував, що у російсько-українських відносинах середини XVII ст. віддзеркалився зміст політичних процесів європейського значення: «Цілі століття точилася боротьба між двома формами «держави»: «воля шляхетська» чи «царський батіг». Часто здавалося, що поляки близькі до перемоги. Але як тільки-но народ повстав у Москві в 1612 р., а потім відбулося повстання малоросійського та литовського «хлопства» під проводом Богдана Хмельницького, – як усьому кінець. «Російський батіг» перемиг дякуючи народові»¹¹.

¹⁰ Серед козацтва далеко не усі підтримали Переяславські рішення. Своїх представників у Переяслав не надіслала Запорозька Січ, противником угоди з Росією був один з найавторитетніших запорозьких отаманів Іван Сірко. Не склав присяги московському цареві полковник Війська Запорозького Іван Богун.

¹¹ К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения, 2-е изд., том 18*, Москва 1961, s. 596.

Таку ж думку: про принципову суперечність між різними формами державності – в Росії та в Польщі (до складу якої перед Хмельниччиною входила Україна) – тобто між абсолютистсько-монархічною та парламентарно-республіканською – розвивав на початку ХХ ст. видатний український історик Михайло Грушевський: «...московське правительство, відповідно до прийнятих в московських кругах традицій, у зносінах з новими підданими царя передусім силкувалося можливо піднести його престиж – прищепити їм те, на чім стояв московський лад: поняття, що цар стоїть понад правом, що кожний акт його се ласка, пожалування, що в зносінах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним. В українську свідомість, виховану в порядках західноєвропейських, конституційних, такі поняття не містилися...»¹².

Окрему історичну та наукову проблему становить зміст письмового варіанта українсько-московської угоди (зберігся лише у чернетках), відомого як «Московські статті» 1654 року¹³. Тут обмежимося згадкою лише про те, що українську сторону зміст угоди (після того, як з нею ознайомилися в Чигирині – гетьманській столиці) не влаштував, позаяк містив загрози її суверенітету – через це Б. Хмельницький не вважав за можливе брати «Статті» до безумовного виконання.

Майже до кінця 70-х рр. XVII ст. Україна перебувала в стані «руїни» – громадянської війни, у якій свої інтереси намагалися реалізувати сусідні держави – Росія, Польща, Туреччина. Усі вони воліли бачити у своїй власності певну частину українських земель. Молода національна козацька еліта лише набиралася політичного досвіду, тому припускалася багатьох помилок, часто була нерішучою, лестивою до московської влади, зрадливою, непослідовною та нерозбірливою у виборі зовнішньополітичних орієнтирів розвитку Гетьманщини, а свої власні старшинські інтереси – майнові та кар'єрні – ставила вище суспільних.

Усім цим уміло користувалася політично централізована Московська держава. У хід ішло все: розгашування на території Лівобережної України (Гетьманщини) військових гарнізонів, пряме втручання у внутрішню та зовнішню політику гетьманів, самовільне стягування з української людності податків, залякування, тюремне ув'язнення, заслання до

¹² М. С. Грушевський, *Переяславська умова України з Москвою 1654 р., Хто такі українці і чого вони хочуть*, Київ 1991, s. 54.

¹³ „Пам'ятки України”, 1991 nr 2, s. 4–8.

Сибіру¹⁴, підкуп, інтриги, моральне приниження тощо. За дуже короткий час українці відчули, що значить піддатися під «високу царську руку». Коли наступник Б. Хмельницького – гетьман України Іван Виговський (1657–1659) у листі до царя Олексія Романова назвав козаків «вільними підданими», то одержав за це догану та наказ називатися «вічними підданими царя»¹⁵.

4. «Великороси» і «малороси»: ментальні розломи

Незабаром відмінності виявилися також у менталітетах, психології «великоросів» та «малоросів». Разом із «союзом з Москвою» та появою царських воевод і цілувальників¹⁶ в Україні тут набув поширення російський «мат», з яким раніше українська побутова лайка мала небагато спільних форм. Похабство та агресивність російського матюччя принижували українців – козаків і посполитих. Вони скаржилися на росіян, нарікаючи, що ті не тільки не знають міри в поборах та кривдять жінок і дівчат, то ще й «обзиваються паскудними словами»¹⁷.

Така поведінка московських урядовців ставала звичним явищем і безцеремоннішою по мірі посилення російської присутності в Україні. Під час російсько-шведської Північної війни 1700–1721 рр. Петро I вимагав численних поставок з України коней, худоби, хліба та інших припасів. У Києві, на Печерську, за наказом царя Петра I почали зводити фортецю. На будівництві, під командуванням московських військових чинів, працювали місцеві селяни й козаки, які знемагали і від роботи, і від того, що їх «палицями по головах б'ють, вуха шпагами обтинають і всяку наругу чинять». Як зазначав у своїй «Історії України» Іван Крип'якевич (1-е вид., 1938 р.), «дошкульнішою від матеріальних утрат була моральна знева-

¹⁴ Перші засланці з України до Сибіру з'явилися там у середині 60-х рр. XVII ст. У 1672 р. дійшла черга до керівників Гетьманщини: було заарештовано і незабаром заслано до м. Тобольськ (Західний Сибір), а потім – у Забайкалля гетьмана України Дем'ян Многогрішного. У 1672–1673 рр. заслання у Тобольську відбував кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Там само після трирічного заслання у 1790 р. помер гетьман Іван Самойлович. У грудні 1724 р. помер у в'язні в Петропавлівській фортеці С.-Петербурга наказний гетьман Павло Полуботок. 25 років (з 1776 по 1801 рр.) перебував у в'язниці Соловецького монастиря (на Соловецьких островах у Білому морі) останній кошовий отаман Січі Петро Калнишевський.

¹⁵ М. І. Костомаров, *Галерея портретів: біографічні нариси*, Київ 1993, s.164.

¹⁶ Цілувальники – виборна посада в Росії (кінець XV–XVIII ст.) Назва походить від того, що особи, призначені на цю посаду, при її зайнятті складали присягу чесно виконувати свої обов'язки та цілували хрест. Цілувальники (іноді з місцевого населення) займалися на Лівобережжі України переписом населення, вели облік податкам та повинностям, стягували їх на користь царської казни.

¹⁷ М. І. Костомаров, s. 175.

га. Московські урядовці і старшини, що звикли до метод деспотичного управління, не вміли і не хотіли шанувати української свободи і ламали її самовільно»¹⁸.

Нарікання на те, що їх «лає» воєвода Шеншин (командир російської фортеці Кам'яний Затон, що була зведена коло самої Січі) містилося і у зверненні кошового отамана Костя Гордієнка до царського посланця (початок 1704 р.)¹⁹. Небажання січовиків, особливо козацької старшини, миритися з принизливим ставленням до себе з боку малограмотних російських урядовців зіграло свою роль у рішенні частини запорожців на чолі з Костем Гордієнком навесні 1709 р. підтримати антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи²⁰.

Те, що Московське царство за культурно-освітнім рівнем поступалося українському суспільству, визнавали самі росіяни. Так, російський історик XIX ст. Сергій Соловйов зауважував: «Мала Росія... раніше відчувала потребу в просвітництві і вже володіла засобами шкільної освіти... у XVII ст., перед епохою перетворень, ми спостерігаємо нетривалий час, коли за наукою звертаються до малоросіян чи взагалі до західно-руських учених і до греків»²¹.

5. Західноєвропейський вектор політики української козацької еліти XVIII ст. та її критики

Після поразки Карла XII та І. Мазепи під Полтавою влітку 1709 р., експансіоністські плани Москви щодо України об'єктивно загрожували і європейським державам. Наступник І. Мазепи – гетьман Пилип Орлик у квітні 1712 р. звернувся з Маніфестом до європейських країн (передовсім до Англії та Голландії) з поясненням своїх політичних планів, зокрема причин союзу з ворожою для Європи Османською імперією. Додатком до Маніфесту був документ – «Дедукція...» («Вивід прав України»), спеціально складений П. Орликом до початку Конгресу європейських держав у м. Утрехт (Голландія). У «Дедукції...» говорилося, що турецький протекторат потрібний Гетьманщині на період її боротьби за відновлення свого суверенітету, у чому має бути зацікавленою і Європа, бо в разі посилення

¹⁸ І. П. Крип'якевич, *Історія України*, 2-е вид., Київ 1992, с. 233.

¹⁹ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, Київ 1994, с. 474.

²⁰ Побіжно зазначимо, що К. Гордієнко був високоосвіченою людиною, вихованцем Києво-Могилянської колегії і, як і багато інших представників козацької еліти, знав класичні мови – латинську та грецьку: прибувши на зустріч зі шведським королем, він привітався з Карлом XII по-латині.

²¹ С. М. Соловьев, *Чтения и рассказы по истории России*, Москва 1989, с. 327.

Москви остання «може змагати до повалення європейської свободи...». Отже, Європа опинилася перед вибором: підтримати Козацьку державу (і виграти стратегічно) чи забезпечити себе тактично, уникаючи конфронтації з Кремлем? Судячи з усього, тоді перемогло друге рішення, бо європейські уряди на звернення П. Орлика жодним чином офіційно не відреагували.

Немалу роль у цьому відіграла російська пропаганда. Водночас з Маніфестом П. Орлика з'явився Маніфест царя Петра I – його мета полягала в дискредитації українського «гетьмана-мазепинця» в очах європейської громадськості: у царському Маніфесті П. Орлик поставав як «боговідступник і зрадник», йому оголошувалося прокляття²².

Сьогодні реакція країн Європейського Союзу на «українські проблеми» у Криму та на Донбасі позитивно-протилежна. Так, історія ходить по колу, але, на щастя, відповідальні політики здатні усвідомлювати її уроки.

Намагання очорнити діячів української історії – давня і нестаріюча тактика московських пропагандистів. У їхніх колах ім'я гетьмана П. Орлика досить «популярне». Як відомо, він був одним з авторів видатного політико-правового документа конституційного значення початку XVIII ст. – «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis» («Угоди та установлення законів і вольностей Війська Запорозького» від 5 квітня 1710 р.)²³. На сьогодні в Україні та Росії можна виявити дві крайності: з одного боку, ультра-патріотичне перебільшення значення «Pacta...», з другого – їх повне паплюження. Те й те не відповідає істині. Без сумніву, піддавати науковій критиці можна будь-які історичні факти та джерела. Але робити це треба коректно, з повагою до їх походження, з урахуванням історичного часу та конкретних обставин.

На превеликий жаль, у деяких сучасних російськомовних публікація (авторам яких за їхню українофобську, тобто суто ідеологічну, а не наукову, позицію не хотілося б створювати рекламу публічним згадуванням їхніх прізвищ²⁴) можна зустріти такі оцінки «Pacta...»: «пресловутая конституция», «комичный результат конституционного творчества», «аляповатый памятник», «как и следовало ожидать... сказка о первой украинской конституции», «откровенная ложь, которую следует сдать в утиль... а не отстаивать байку с пеной у рта» тощо.

²² Л. Г. Мельник, *Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика*, «Український історичний журнал», 1997 nr 6, s. 32–33.

²³ Часто документ називають просто «Конституцією», що походить від назви його латинського варіанта.

²⁴ Текст джерела і дані про його автора можна знайти за адресою: <http://kornilov.name/staroukrainskiy-yazyk-konstitutsii-filippa-orlika/>

Як бачимо, шовіністична риторика початку ХХІ ст. недалеко відійшла від її «оригінальних зразків» століття ХVІІІ-го. І це тоді, коли йдеться не просто про документ епохи, а про історичний шлях великої європейської країни, минулі й нинішні покоління українців! Українським історикам закидають, що «Филиппа» вони називають «Пилипом», а «канцелярський язык петровских указов» – «староукраинским языком»²⁵. Більше того, вони нібито безпідставно «приписують» П. Орлику його «український патріотизм», адже він сам пише в «Пактах...», що мріє колись повернутися з вимушеної еміграції «не на Батьківщину», а «на свою Отчизну – Малую Россию!» Подібна «критика» далека від науковості. Її апологети ігнорують той факт, що в «Пактах...» назва «Україна» у значенні назви Козацької держави та її території згадується 8 разів, у тому числі – й формулювання «Україна, наша Батьківщина». Інші назви держави – «Запорозьке Військо та малоросійський народ», «Гетьманська область». Двічі зустрічається вислів «українські міста», один раз – «українські землі».

Наостанок автор аналізованої статті «“Староукраинский” язык “конституции” Филиппа Орлика» закликає «срочно переписывать школьные учебники, преподносящие нашим детям откровенную ложь» – «...доходит до того, что в РУССКОЯЗЫЧНЫХ текстах по истории Украины (в частности, в русских учебниках для средних школ Украины) г-на Орлика именуют не иначе, как “Пилип”». Ось такий «жах!» Напевне, не менше, ніж П. Орлик, теперішніх українофобів лякають і князі Давньої Русі та їх стольний град Київ, який, за літописними джерелами, був «матір'ю міст руських». Адже із підручників, якими сьогодні послуговується система освіти в Росії, поняття «Київська Русь» вилучене.

Війна проти історичної пам'яті – це один з улюблених прийомів політичних маніпуляторів і диктаторів. Сьогоднішня московська влада залякує російських громадян «київською хунтою», «укро-нацистами» та іншими видуманими нею міфічними явищами. Цей переляк виглядає як відголосок ще тих далеких часів, коли у 1618 р. Петро Сагайдачний на чолі козацьких загонів разом з військом польського королевича Владислава підступився до Московського Кремля; коли у червні 1659 р.

²⁵ Крім латинського тексту «Pacta et Constitutiones...», також був складений (можливо, трохи пізніше) варіант документа, виконаний тодішньою канцелярською діловою мовою, якою послуговувалися в Росії та в підросійській Україні. Текст, однак, містив багато не зрозумілих для росіян українських слів, фонетичних, морфологічних та синтаксичних особливостей, що дає всі підстави казати про староукраїнську мову написання «Договорів і постанов». Очевидно, цей варіант призначався для Запорозької Січі, зберігався у січовому архіві, а після руйнації Січі царськими військами у 1775 р. був вилучений та відвезений до російських архівів, де й знаходиться до цього часу (Договори і постанови / упоряд. О. Альфоров: наук. вид., Київ 2010, с. 6–16).

під м. Конотоп (Сумщина) козацьке військо гетьмана І. Виговського розбило російську армію, і «тишайший» російський цар Олексій Романов²⁶ збирався тікати «аж за Волгу»; коли І. Мазепа у жовтні 1708 р. перейшов Десну та з'єднався з військом Карла XII... Очевидно також, що в тому числі й страх (крім, «політичної доцільності») водив рукою імператриці Катерини II, котра у 1764 р., після ліквідації нею гетьманської влади в Україні, в інструкції генерал-прокурору В'яземському наголошувала, аби він особливо пильнував, щоб «час та ім'я гетьманів зникли, а не те, щоб персона якась була піднесена в це достоїнство»²⁷. Саме так: вихолостити з історії «і час, і ім'я!..»

Страх не тільки паралізує. Як і зневага та ненависть, він породжує агресію. У 2014 р. вона увірвалася в Україну під російським триколірним прапором...

6. Від війни проти пам'яті – до штучної асиміляції

Формування поняття «русский мир», яке в наші дні надзвичайно популярне серед шовіністично налаштованих кіл російського суспільства, має довгу історію, воно відбувалося в одному руслі з процесом формування «Великодержавної Росії» та імперських прагнень її влади. Складовою цього процесу було поглинення культурно-етнічних, історичних, навіть генетичних особливостей підвладних Російській імперії народів. До таких методів схильні уряди всіх метрополій, що мають колонії, щоправда, вони це роблять з різною мірою жорсткості та «успішності» і в різний спосіб.

Російська влада усіляко намагалася (і, на жаль, намагається й тепер) здійснювати свою асимілятивну політику, спекулюючи (знову процитуємо В. Путіна) на «этнической, религиозной, духовной, исторической общности» українців та росіян. Наявність такої спільності не слід заперечувати. Та сутність питання в іншому: «спільність народів», їх зближення належить сприймати як процес, що зароджується та розвивається природним чином. Політична влада може йому сприяти і повинна це робити, якщо того потребують самі народи. Тут неприпустиме примушування та маніпулювання свідомістю людей. Але не так це відбувалося в історії українсько-російських відносин. Наведемо кілька прикладів.

²⁶ За історичними свідченнями, цар О. Романов був людиною м'якої вдачі, за що отримав прізвисько «Тишайший».

²⁷ О. І. Путро, *Гетьман України Кирило Розумовський*, «Український історичний журнал», 2002 nr 5, s. 116.

У 1687 р. козацька рада на р. Коломак обрала гетьманом України Івана Мазепу. При цьому був укладений новий договір між гетьманом, козацькою старшиною та російським урядом – «Коломацькі статті». Вони забезпечували майнові інтереси старшини та обмежували права гетьмана, посилювали вплив на нього з боку Москви. В одній зі «статей» містилася вимога, раніше відсутня в подібних документах: на гетьмана та старшину накладався обов'язок найбільше піклуватися про те, щоб «чим дужче єднати українців із московськими людьми через шлюби на іншими способами»²⁸. Очевидно, І. Мазепа не дуже старався у цьому напрямі, бо в доносі Петру I, який у 1708 р. написав на гетьмана генеральний суддя Василь Кочубей, окрім інших «зрадницьких учинків» І. Мазепи, говорилося, що він «не допускає, щоб малоросіяни з великоросіянами вступали в породичання й свояцтво»²⁹.

У 1718 р. інший український гетьман – Іван Скоропадський, за наполяганням Петра I, змушений був віддати свою 15-літню дочку за царського улюбленця Петра Толстого. Наступного року, за царським указом, новоспечений зять гетьмана був призначений полковником Ніжинського козацького полку і став першим росіянином, який обійняв полковничу посаду в Гетьманщині³⁰.

3 січня 1734 р. упродовж 16 років в Україні, відповідно до рішення царської влади, «вместо чина гетманского», діяло «Правління гетьманського уряду» у складі шести «персон» – трьох великоросійських і трьох малоросійських урядовців. Засновуючи таку установу, московський уряд приймав секретні рішення та інструкції, у яких прямо говорилося про його наміри: надалі в Україні «гетмана не выбирать... и сие содержать секретно, а в указах и в прочих письмах не показывать». В іменному указі імператриці Анни Іоанівни (племінниця Петра I) від 31 січня 1734 р. керівникові «Правління», російському князеві генералу Олексію Шаховському, містився припис забезпечити чесне правосуддя «великороссийских судей... дабы оный малороссийский народ приобыкал (тобто звикав. – В. С.) к великороссийскому правлению». Дуже зірко О. Шаховський мав пильнувати, щоб українці не заглядалися «на захід» – їх потрібно «от свойства с смоляны и с поляки (з литовцями і поляками. – В.С.) и с другими зарубежными жителями отводить». «Дабы оной малороссийский народ, – наставляла цариця, – охоту имел своитца и в свойство вступать с

²⁸ М. М. Аркас, *Історія України-Русі*, « Факс. вид. », Київ 1990, s. 263.

²⁹ М. І. Костомаров, s. 238.

³⁰ М. М. Аркас, s. 303.

нашим великоросійським народом... того ради повелеваєм вам, дабы вы по вашему искусству секретно... особливо трудились... побуждать их и искусным образом приводить в свойство с нашими великоросійськими подданными, и сие содержать секретно»³¹.

Так імперська російська влада підмїняла цїннісне поняття «братерство народів» виключно власними, суто політичними, інтересами. Намагалася зробити з українців своїх «секретних братів» – так, щоб і вони цього не знали. Та дарма: «вічних секретів» не існує, і народ мудріший за найамбітніших політиків, він давно знає: «Не допоможуть чари, як хто кому не до пари», а «Силою колодязь копати – води не пити».

Щоб полегшити собі «копання колодязя» «російсько-української дружби», царський уряд, як уже було сказано, застосовував різні засоби, та їх мета була одна – нівелювати поняття «українське». Лише за 40 років після його появи, коли Росія вже жила передчуттям своєї першої буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., було обнародовано відверто цинічний, принизливий для українців «Циркуляр министра внутренних дел П.А. Валуева Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным комитетам от 18 июля 1863 г.»³². Цей одіозний документ відомий своєю головною фразою, яку за лаконізмом можна прирівняти до латинських фразеологізмів: «...никакого особенного малоросійського языка не было, нет и быть не может». З погляду Петра Валуєва, «так называемый украинский язык... сочиняли некоторые малороссы и в особенности поляки...». Таким самим духом був просякнутий і відомий Емський указ царя Олександра II 1876 р.

Тодішній і теперішній офіційній владі Кремля і тим представникам російської інтелігенції, які практично всі східнослов'янські народи вважають «єдиним русским миром», слід було би звернути увагу лише на одну деталь: геніальний російський поет, творець літературної російської мови Олександр Пушкін народився у 1799 р., а ще за рік до того у Петербурзі літературною українською мовою вийшли друком перших три частини поеми Івана Котляревського «Енеїда», яка, за свідченням сучасників, захопила росіян більше, ніж «Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку», написана раніше російським поетом М. Осиповим³³.

³¹ Л. Г. Мельник, *Правління гетьманського уряду (1733–1745 рр.)*, «Український історичний журнал», 2001 nr 5, s. 84–86.

³² Вперше опубліковано М.К. Лемке в кн. «*Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг.*» – СПб., 1904, s. 302–304.

³³ Повністю (у шести частинах) поема І. Котляревського побачила світ у 1842 р. в Харкові під назвою «*Виргилиева Энеида, на малоросійський язык переложенная Котляревским.*»

7. Висновки

Держави схожі на людей: у них також є свої біографії-історії, національні характери, природно-генетичні мотивації, вони мають своїх предків-героїв, своїх учителів, свою колективну душу. Ця душа, як і людська, живиться бажаннями й пристрастями, схильностями до добра і зла. Відмінність лише у тому, що «державна душа» міститься не в біологічній оболонці, а в юридичних законах, політико-правових інститутах, офіційних ідеологіях, політичній волі правлячих еліт. Вона здатна зробити щасливими і нещасними цілі народи, поєднати їх у дружні союзи й прокласти між ними глибокі борозни взаємної зневаги та ворожнечі.

Імперський дух живучіший за свої історичні державницькі форми – імперії. Формально вони зникли, а він існує ось уже третє тисячоліття. Його віками викохували різні суспільства, різні політики примірялися до його пафосної величі. Імперський дух – невід’ємний супутник цивілізаційного поступу світової спільноти, її історії. Але ця історія надихалася й іншими, гуманістичними, демократичними ідеями та вчинками кращих представників роду людського. Без їхнього подвижництва Людина не могла б усвідомити свого призначення.

Історія відносин російського та українського народів багата прикладами людинолюбства, взаємного співчуття, допомоги, поваги, сердечної прихильності. Це все існує й тепер і буде існувати, які б політики тимчасово не посідали владні крісла. Саме такі відносини між Росією та Україною гідні пера найталановитіших політологів та істориків. Але пошуки правди, чесних відповідей на запитання: «Чому сьогодні Російська та Українська держави перебувають у стані неоголошеної війни?» вимагають визначити проблему саме так, як вона сформульована в назві цієї статті. Звісно, у ній немає вичерпних відповідей, однак дуже хотілося б, аби незабаром і назавжди підстави для подібних формулювань зникли.